

Олексій КУРАЄВ

**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І НІМЕЦЬКА ГРОМАДСЬКА
ДУМКА ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ
(у світлі невідомих та маловідомих
німецькомовних джерел 1870—1895 років)***

Серед публіцистичної спадщини видатного українського вченого та громадського діяча другої половини ХІХ ст. Михайла Драгоманова (1841—1895) малодослідженим залишається міжнародний аспект його багатогранної діяльності. Насамперед це стосується його взаємин з інтелектуальними та політичними колами німецькомовних країн Західної Європи, передусім Німеччини, Австрії та Швейцарії¹. Це стосується як відгуків про його суспільно-політичну та наукову діяльність, так і прагнення самого М. Драгоманова пропагувати свої погляди в цих країнах (за винятком, дослідження П. Федченком однієї з німецькомовних публікацій М. Драгоманова²).

Значна частина відповідного джерельного матеріалу тривалий час перебувала поза науковим обігом. Насамперед це стосується відображення діяльності М. Драгоманова в німецьких друкованих джерелах, а також його німецькомовної публіцистичної спадщини. Зокрема, через брак точних бібліографічних даних стосовно програмної праці М. Драгоманова „Український панславизм“ у впливовій газеті „Augsburger Allgemeine Zeitung“ не можна вважати вичерпними довідникові матеріали, які опублікував Михайло Павлик 1896 р.³ Ті ж автори, які досліджували міжнародні аспекти діяльності М. Драгоманова, змогли ввести в науковий обіг

* Дослідження стало можливим завдяки співпраці з професором Університету Гумбольдта в Берліні Вольфгангом Гартдвігом, професором Університету Людвіга Максиміліана в Мюнхені Катрін Бекх та в. о. професора Університету Гельмута Шмітда в Гамбурзі Рудольфом А. Марком у рамках короткострокових проектів Німецького дослідницького співтовариства (Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) та Німецької служби академічних обмінів (Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD)).

¹ Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина ХІХ століття).— К., 1991; Михайло Драгоманов: документи і матеріали / Уклад. Г. Болотова.— Львів, 2001; Горбач Н. Я. Справжній Михайло Драгоманов.— Львів, 2008.

² Основні ідеї праці М. Драгоманова „Малоруський інтернаціоналізм“, опублікованої німецькою мовою у Швейцарії у часописі „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“ 1882 р., розглянуті у: Федченко П. М. Михайло Драгоманов: життя і творчість.— К., 1991.— С. 192—196.

³ Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і опис творів.— Львів, 1896.

аж ніяк неповний перелік присвячених українському мислителю прижиттєвих німецькомовних відгуків⁴.

Крім того, малодослідженими залишаються відгуки німецької преси про громадську, публіцистичну та наукову діяльність М. Драгоманова.

Увага німецькомовної преси до визначного українського вченого і громадського діяча, якого в Європі сприймали радше як політичну фігуру, тісно пов'язана з громадською позицією М. Драгоманова як одного з лідерів українського національного руху не тільки Російської імперії, але й Дунайської монархії.

Історичні джерела свідчать, що перебування М. Драгоманова в Берліні протягом зими 1870—1871 рр., де він відвідував лекції професора античної історії університету Фрідріха-Вільгельма, нобелівського лауреата Теодора Моммзена, а згодом ознайомлення з діяльністю колег у Гайдельберзькому університеті, вочевидь, не призвело до встановлення тривалих фахових або особистих контактів⁵.

Також не можна залишати поза увагою й політичний аспект формування взаємин між українськими та німецькими інтелектуалами, який, зокрема, змушував українців офіційно дистанціюватися від усього, що могло призвести до політичних обвинувачень і переслідувань та унеможливити їхню подальшу легальну науково-просвітницьку й громадську діяльність у Російській імперії. В цьому контексті варто в повному обсязі ввести в науковий обіг аргументацію українського державотворення з публіцистичної брошури „Майбутнє Польщі“, що побачила світ 1870 р. у місті Бреслау (сьогодні Вроцлав, Польща), тоді столиці пруської провінції Силезія⁶. Імени автора цього тексту, підписаного ініціалами W. N., немає в науковій та довідковій літературі, однак гостре політичне спрямування цієї короткої, 23-сторінкової праці дає змогу припустити її належність авторитетному представникові німецької меншини цієї історичної польської території, можливо, представникові пруської державної адміністрації. Попри те, що М. Драгоманов вже 1871 р. дав цій брошурі стислу публіцистичну відповідь у статті „Східна політика Німеччини та обрусіння“, невдовзі надрукованій Санкт-Петербурзьким часописом „Вестник Европы“⁷, сам факт його ознайомлення з її постулатами не міг не кинути на нього принаймні тінь підозри в нелояльності до династії Романових⁸. Імовірно, київський історик міг би не реагувати на анонімну брошуру, головним завданням якої було наведення „етнографічних“ аргументів проти можливого відновлення Польської держави і насамперед проти включення до такої реставрованої Польщі пруських провінцій Позен (Познань)

⁴ Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur.— Leipzig, 1941.— S. 152; Zymomrja M. Die Rezeption Taras Ševčenkos im deutschen Sprachgebiet bis zur Großen Sozialistischen Oktoberrevolution // Der Revolutionäre Demokrat Taras Ševčenko 1814—1861 / Herausgegeben von E. Winter und G. Jarosch.— Berlin (o), 1976.— S. 122.

⁵ Драгоманов М. П. Политические сочинения / Под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского.— Москва, 1908.— Т. 1: Центр и окраины.— С. LIV.

⁶ W. N. Die Zukunft Polens. Eine ethnographisch-historische Studie.— Breslau, 1870.— 23 S.

⁷ М. Т-ов [М. Драгоманов]. Восточная политика Германии и обрусение. Вместо предисловия // Вестник Европы.— 1872.— № 2.— Февр.— С. 663—664.

⁸ Миллер А. И. „Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.).— Санкт-Петербург, 2000.— С. 153.

та Силезія, навіть попри те, що в пошуку аргументів анонімний автор звернувся й до українського (як „малоруського“ або „русинського“) чинника. Вочевидь, свідомо уникнувши коментарів щодо аргументації прусським автором перспектив українського державотворення, М. Драгоманов зосереджує свою увагу на критиці національної політики Габсбурзької монархії у Східній Галичині, зокрема ставлення Відня до її русинського населення та до прагнень місцевої польської адміністрації використати рух українофілів у протистоянні з імперією Романових⁹. Ідею ж прусського автора про те, що в новій, потужній українській державі зможе процвітати й чисельно незначна польська меншина, М. Драгоманов, імовірно, із суто тактичних чи радше „маскувальних“ міркувань інтерпретує як прагнення німецької політики „віддати русинів у жертву полякам“, зводячи до суто галицької проблематики спрямовані передусім на підросійську Наддніпрянщину тези німецького автора.

Слід також звернути увагу на те, що фрагментарно проаналізована М. Драгомановим праця в подальшому проігнорована у науковій літературі, завдяки чому недослідженим залишався значний тематичний пласт німецької політичної думки XIX ст. Водночас її основні тези є настільки важливими для розуміння процесів розвитку політичної думки Європи та України, що їх варто подати в повному обсязі. Зокрема, вже в першій фразі брошури анонімний публіцист так формулює завдання дослідження: „Правильну відповідь на питання про майбутнє Польщі або коротше: на польське питання можна дати лише, ґрунтовно розглянувши його з етнографічного та історичного боку“¹⁰.

Вже на першій сторінці цієї праці сформульовано й історичні та геополітичні чинники, що привернули увагу автора до українського народу: „Хоча поляки й деякий час і панували на територіях за межами вказаних областей середнього та верхнього Повисля, однак їм ніколи не вдавалося добитися тривалого проживання в тих краях або асиміляції підкорених ними народів, тому ми й сьогодні можемо стверджувати, що в басейнах Дніпра та Дністра, як і до об'єднання Польщі з Литвою, живуть не поляки, а русини“¹¹.

Цю тезу автор ілюструє низкою порівняльних статистичних таблиць, з яких випливає, що польське населення становило більшість лише в Королівстві Польському та Західній Галичині, натомість у Східній Галичині, а також у Литві, Білорусі та „Малоросії“ — чітку незначну меншість¹². Характеризуючи ставлення цих народів, зокрема поляків, білорусів та українців, один до одного, він стверджує: „Про симпатію цих національностей до поляків не може бути й мови“¹³. Водночас праця містить гострі критичні оцінки царської Росії, яку автор розцінює як небезпеку європей-

⁹ М. Драгоманов осуджує австрійську політику в Галичині: „Вена обнаржила „вдрут“, что галицкие „рутены“ есть часть 15-млн. украинского народа малорусского, либо часть 50-млн. русского народа: и то, и другое плохо для Австрии, а потому австрийская бюрократия, как и поляки, никогда до конца не может быть спокойна в виду распространения в Галиции украинофильства, а в начале 60-х гг., так и вовсе недовольна была этим распространением“. Див.: Драгоманов М. П. Политические сочинения.— Т. 1.— С. 124.

¹⁰ W. N. Die Zukunft Polens...— S. 1.

¹¹ Там само.

¹² Там само.— S. 1—2.

¹³ Там само.— S. 4.

ській цивілізації, котру можна подолати лише шляхом подрібнення на окремі державні утворення: „Попри все, залишається правдою твердження, що Росія з року в рік становить все більшу загрозу Західній Європі та її культурі [...] Цьому слід протидіяти; або ж, як це часто відбувалося в історії, ця імперія має розпастися на свої визначені природою складові шляхом внутрішньої революції чи добровільним розпорядженням царя, який [...] заснує власні династії для своїх молодших синів“¹⁴.

Основна частина праці присвячена саме тому, як слід визначити етнографічні та географічні межі таких держав на європейській території Росії. Там автор виділяє лише дві великі групи населення, придатні для майбутнього державотворення. Основу першої, на його переконання, становлять „великоруси“, що домінують над низкою етнічних меншин як чисельно, так і в культурному плані. Другу велику етнічну групу, на його думку, утворюють „мало-, біло- та червоноруси, об’єднані іменем „русини“ (німецькою Ruthenen.— *О. К.*)¹⁵.

Ключова теза праці про те, що, з огляду на міркування безпеки, Європа має підтримати не реставрацію Польської держави, а створення держави „русинів“ — „Рутенії“ — аргументується й потребами стримати просування Росії на Балкани й Близький Схід, що відповідало б не тільки інтересам Німеччини та Австро-Угорщини, але й Франції та Англії: „Саме така Рутенія стане справжнім захисним муром від Росії, а не маленька Польща на середній та верхній Вислі. Така Рутенія також назавжди відріже московитам шлях до Константинополя й назавжди покінчить із їх пануванням на Чорному морі“¹⁶.

Розвиваючи тему ймовірного державотворення „малорусів“, прусський автор демонструє обізнаність із проблематикою національно-просвітницького розвитку українців 1860-х років, у якому бачить важливий аргумент як проти їх перебування у складі Росії, так і проти польського державотворення: „Стосовно сучасності маємо констатувати, що серед малорусів зростає жвава зацікавленість у самостійності щодо великорусів, а малоруська література посприяла тому, що вони намагаються запровадити малоруську мову в школах, перекласти Біблію малоруською мовою, що вони вважають можливим і прагнуть відокремлення від Росії, й не для того, щоб стати поляками, а для того, щоб самостійно розвивати свій русинський діалект і свою літературу та стати самостійною русинською нацією“¹⁷.

Про те, що конечність українського державотворення була одним із найголовніших висновків публіцистичного дослідження невідомого німецького автора, свідчать його прикінцеві висновки: „Майбутнє басейну Дністра та Дніпра належить русинам, а Західна Європа й насамперед Німеччина зобов’язані всіма способами підтримувати їх прагнення до самостійності. Рутенія — це справжня національна держава, яка невдовзі змогла б стати великою державою. І якщо правдою є твердження поляків, що русини є для них ближчими за великорусів, то тоді й поляки знайдуть у Рутенії свою справжню батьківщину, красивішу, більшу, мо-

¹⁴ W. N. Die Zukunft Polens...— S. 4.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.— S. 14.

гутьнішу та більш здатну до розвитку, ніж стара Польща¹⁸.

Категорично відмовивши польському народові як у праві на державотворення на землях, що входили до складу Німеччини та Австро-Угорщини, так і у претензіях на українські, білоруські й литовські землі царської Росії, пруський публіцист залишав відкритою перспективу відновлення Польської держави лише щодо російського Польського Королівства з центром у Варшаві.

Після драматичної вимушеної еміграції на початку 1876 р. український інтелектуал знаходить можливості для звернення до громадської думки Європи в питанні, що становило сенс його життя: вихід 18 травня 1876 р. так званого Емського указу імператора Олександра II про заборону друку або ввезення з-за кордону української наукової літератури та публіцистики, а також театральних і музичних творів, змушує його звернутися до впливової віденської ліберальної газети „Neue Freie Presse“, близької до провідної австрійської ліберальної партії¹⁹. Причина звернення саме до цієї газети, вочевидь, полягає в тому, що до числа її співробітників належав австрійський літератор Карл-Еміль Францоз (1848—1904), уродженець Чорткова поблизу Тернополя, який провів свої молоді роки у Східній Галичині, а після навчання у Віденському та Грацькому університетах упродовж 1874—1876 років подорожував по Росії та Центральній Європі як кореспондент „Neue Freie Presse“. Сам М. Драгоманов не залишив згадок про обставини звернення до авторитетного австрійського видання, а його бібліографи обмежилися твердженням про пряму причетність українського вченого до формулювання основних положень статті „Нівелююча політика Росії“²⁰, присвяченій гонінням на українську мову в імперії Романових, яка побачила світ у вечірньому випуску „Neue Freie Presse“ від 19 липня 1876 р., через місяць після підписання Емського указу. Виконана у формі розгорнутого інформаційного повідомлення без зазначення імені автора та основних джерел інформації, ця стаття гостро осуджує репресії щодо української мови в Росії²¹.

Потрібно зазначити, що вказана стаття у впливовій австрійській газеті відкриває новий напрям діяльності українського вченого й громадського діяча — звернення до європейської громадської думки за підтримкою у справі визнання національних прав свого народу. Втім та обставина, що національний розвиток українців австрійської Східної Галичини належав до гострих внутрішньополітичних проблем Габсбурзької монархії, не сприяла як тривалішому перебуванню М. Драгоманова у Відні, так і подальшій співпраці з впливовими австрійськими виданнями²².

Подальший розвиток співпраці українського історика з німецькою пресою також дає змогу припустити, що контакт з К.-Е. Францозом був встановлений не пізніше, ніж 1876 р. та істотно вплинув на подальшу

¹⁸ W. N. Die Zukunft Polens...— S. 22—23.

¹⁹ Craig G. A. Europe 1815—1914.— Hinsdale (Illinois), 1972.— P. 364.

²⁰ Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов...— С. 29.

²¹ Russische Nivellierungs-Politik // Neue Freie Presse. Abendblatt.— 1876.— N 4273.— 19 Juli.

²² Так, у листі російському видавцеві О. Суворіну М. Драгоманов зазначає: „В австрійських газетах я давно панславистский агент“. Цит. за: Лист М. П. Драгоманова до О. С. Суворіна. Женева, 15 листопада 1876 р. // Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціал-революційного видання „Вперед“.— Львів, 1910.— С. 29—30.

співпрацю М. Драгоманова з авторитетними у німецькому світі виданнями.

Слід також відзначити, що негативне ставлення австрійських лібералів до російської національної політики поділяли й німецькі соціал-демократичні кола. Втім відповідна інформація про події в Наддніпрянщині доходила до німецьких соціал-демократів значно пізніше, ніж до віденських новинарів. Так, берлінська газета „Neuer Social-Demokrat“ (орган Всенімецької робітничої спілки, що виходив із 1870 р.) повідомила про ліквідацію Київського відділення Географічного товариства та закриття українських книгарень як про приклади переслідування „малоруської мови“ та національності лише в середині вересня 1876 р.²³

Найвпливовіший орган німецьких соціал-демократів, лейпцизька газета „Der Volksstaat“ (орган соціал-демократичної робітничої партії Німеччини, що виходила за редакцією Вільгельма Лібкнехта та за співпраці з Карлом Марксом у 1869—1879 рр.) також використовував матеріали австрійської ліберальної преси. Зокрема, ще в червні 1876 р. „Der Volksstaat“ з посиланням на „Neue Freie Presse“ засудив програму розчленування Османської імперії, подану російським посланцем у Константинополі імператорові Олександрові II²⁴. І лише в жовтні того ж року „Der Volksstaat“ повідомила про переслідування, яких зазнав у Росії український історик М. Драгоманов через підозри в „соціалістичній підривній діяльності“ та за „публічне висловлювання малоруських переконань“²⁵.

Інтерес до українського демократичного руху, виявлений берлінськими та лейпцизькими соціал-демократами, починаючи зі середини 1876 р., український інтелектуал використав для встановлення контактів із берлінським соціалістичним середовищем, зокрема, з редактором соціал-демократичного часопису „Die Waage“ (видавався у 1873—1878 рр.) д-ром Гвідо Вайсом. Наслідком цього знайомства стала публікація в цьому виданні праці М. Драгоманова „Внутрішнє рабство та війна за визволення“, яка того ж року вийшла в Женеві російською мовою²⁶.

У цій великій за обсягом публікації український історик указав на революційну роль українського козацтва — від початку новітньої історії — як авангарду української нації у справі визволення від чужоземних поневолювачів — поляків, турків, царату. Характеризуючи сучасний період, М. Драгоманов наголошує, що національні меншини Туреччини мають більше свобод, аніж „малоруси“ в царській Росії. Німецького видавця особливо зацікавив протест М. Драгоманова проти російського самодержавства та запропоновані ним політичні антитези — федералізація та демократизація Росії. Попри констатовану Гвідо Вайсом певну „германофобію“ М. Драгоманова, берлінський редактор високо оцінив політичне значення суспільно-політичних переконань українського публіциста та висловив сподівання невдовзі побачити в „Піденній Росії“ перші ознаки здійснення його політичних сподівань.

²³ Politische Übersicht // Neuer Social-Demokrat.— 1876.— N 108.— 17 September.

²⁴ Ein Blick in die russische Karten // Der Volksstaat (Leipzig).— 1876.— N 68.— 14 Juni.

²⁵ Politische Übersicht // Там само.— 1875.— N 122.— 22 Oktober.

²⁶ Dragomanow M. Die innere Sklaverei und der Befreiungskrieg // Die Waage.— 1877.— N 40.— 5 Oktober; Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение.— Genève; Bale; Lyon, 1877.

Варто відзначити, що М. Драгоманов визнав за потрібне звернутися саме до цього часопису для пояснення німецьким колегам причин його гострих розбіжностей з російськими революціонерами-емігрантами, що виникли внаслідок негативного ставлення російських соціалістів-революціонерів до національно-політичних вимог українців та призвели до остаточного розриву відносин між українськими та російськими емігрантами-соціалістами в липні 1880 р.²⁷

Проблематику взаємин російських та українських соціалістів М. Драгоманов розглядає у великій за обсягом (10 сторінок) статті „Малоруський інтернаціоналізм“.²⁸ Однією з найголовніших тез цієї праці М. Драгоманова є декларація відданости українських соціал-демократів ідеям західно-європейського „інтернаціонального соціалізму“; водночас, самокритично визнаючи відносну слабкість української соціал-демократії, він не виключав створення „східноєвропейського робітничого союзу“ як потужного союзника соціалістичного робітничого руху Західної Європи. Стосовно російських соціалістів він на завершення зауважує, що ті виявляють усе більшу схильність до терористичних актів та все більше віддаляються від ідей федералізму.

Очевидно, що серед подій 1877—1878 років європейську громадськість, і насамперед суспільну думку Австро-Угорщини та Німеччини, особливо хвилював перебіг Російсько-турецької війни, який не тільки загрожував інтересам Відня на Балканах, але й змушував берлінських політиків зважувати ризики свого ймовірного втручання у розв'язання балканських проблем. У такому контексті цілком обґрунтованим постає акцентоване звернення до української проблематики з боку видання, що мало особливий вплив на громадську думку імперій Габсбургів і Гогенцоллернів, оскільки традиційно орієнтувалося на ліберальну аудиторію цих двох найбільших німецьких держав, а саме авторитетної газети „Allgemeine Zeitung“, що була заснована та до 1882 р. видавалася в баварському місті Аугсбурзі.²⁹ Очевидно, актуалізація української проблематики органом, що тривалий час перебував під політичним покровительством королів Баварії, відбулася внаслідок налагодження співпраці М. Драгоманова з К.-Е. Францозом 1876 р. у Відні. Ґрунт для такого припущення дає зміст статті австрійського автора „Малоруси та їх співці. Літературні картини з напів-Азії“, що вийшла у двох номерах цієї газети у червні 1877 р. та містила гостру критику утисків української мови в царській Росії.³⁰

Слід також відзначити, що аналіз публікацій аугсбурзької газети „Allgemeine Zeitung“ свідчить, що це видання ще з початку 1860-х років

²⁷ Миллер А. И. „Украинский вопрос“ в политике властей...— С. 221—222.

²⁸ Dragomanow M. Der kleinrussische Internationalismus // Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik.— 1880.— N 2.— S. 422—431.

²⁹ Офіційна назва цього видання звучить як „Allgemeine Zeitung“, однак традиційно до назви додається й найменування місця заснування та найтривалішого видання газети — міста Аугсбург, тому в німецькій науковій літературі вона, як правило, іменується „Augsburger Allgemeine Zeitung“. Газета виходила в Аугсбурзі до серпня 1882 р., зі серпня 1882 р.— в Мюнхені як „Allgemeine Zeitung“, однак за нею зберігалася й стара традиційна назва.

³⁰ Franzos K. E. Die Kleinrussen und ihre Sängler. Ein Literaturbild aus Halb-Asien // Allgemeine Zeitung (Augsburg).— 1877.— N 164.— 13 Juni; N 165.— 14 Juni.

висвітлювало рух „українофілів“ царської Росії та Дунайської монархії, загалом присвятивши йому за 1862—1888 рр. 117 публікацій, у тому числі 12 великих за обсягом матеріалів.

Основну увагу К.-Е. Францоз приділяє саме новітній історії, покладаючи відповідальність за гноблення „русинів“ і „малорусів“ як на Відень, що дозволив полякам встановити „жорстоку гегемонію“ в Галичині, так і на Санкт-Петербург, який намагався завоювати симпатії австрійських русинів і водночас ігнорувати національно-культурну самобутність своїх підданих-„малорусів“: „В Москві хотіли завоювати малорусів Галичини, і це здавалося легкою справою [...] В часи реакції русини Галичини тупо й німо вегетували, як і всі інші народи. 1848 року, прийшовши до повного усвідомлення своєї національності, вони до 1860 року не знали перешкод своєму розвитку з боку уряду, але згодом підпали під жорстоку гегемонію поляків. Та нація, яка в конгресовій Польщі за свій героїчний спротив отримала російського батога, яка на власному гіркому досвіді добре знала, як боляче бути поділеною — та ж нація в Галичині чинила й чинить те саме щодо русинів. Цим скористалася Росія, вона перетворилася на захисника гноблених, і щоби переконливо зіграти цю насправді невластиву їй роль, демонстративно підтримала національні прагнення своїх малоруських підданих в Україні“³¹.

Слід зазначити, що вже навесні наступного, 1878 р. аугсбурзька „Allgemeine Zeitung“ відкрито назвала ім'я українського історика та громадського діяча³². Судячи зі змісту відповідного газетного повідомлення, це сталося завдяки тому розголосі, якого у Франції та Німеччині набула публіцистична діяльність М. Драгоманова, спрямована проти деспотичної політики Росії. Використовуючи загальноєвропейську увагу до подій на Балканах і, зокрема, до намагань Петербурга виступити в ролі „визволителя“ південно-західних слов'ян від турецького панування, український діяч прагнув привернути увагу європейської громадськості до утисків Росією іншого слов'янського народу, українців. Коротке, але інформаційно містке повідомлення, є першим документальним свідченням того, що український громадський діяч і публіцист став впливовим учасником міжнародної дискусії з гострого питання загальноєвропейського значення, в якій були задіяні провідні суспільно-політичні видання Франції та Німеччини: „Journale des Débats“ сьогодні досліджує право Росії на культурну місію в турецьких землях. Це відбувається у відповідь на статтю в берлінській „Post“ і на основі виданої наприкінці сербської війни брошури російського професора Драгоманова, котрий покинув Київ та виїхав за кордон. Назва брошури: „Les Turcs du dedans et du dehors“. Порівняння, яке Драгоманов робить між становищем у Росії та в Туреччині, в жодному разі не на користь росіян, і виставляє росіян у плані толерантності та турботи про певні культурні завдання такими, що стоять далеко позаду турків. У галузі релігії, освіти, мови та преси Порто дала своїм народам можливість розвиватися вільніше, ніж Росія своїм. Драгоманов каже: в Сербії російські добровольці залишили враження башибузуків, і серби мали всі підстави заявити: вони познайомилися з „турецькою Росією“.

³¹ Franzos K. E. Die Kleinrussen und ihre Sanger...

³² Allgemeine Zeitung.— 1878.— N 117.— 27 April.

Втім після цього повідомлення „Allgemeine Zeitung“ у квітні 1878 р. протягом наступних років увагу М. Драгоманова привертала насамперед німецька соціалістична преса. Однак репресії проти німецьких соціал-демократів наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр., з одного боку, загострена увага європейської громадської думки до змін політичної рівноваги на Балканах на користь Росії, що загрожувала порушенням загальної політичної рівноваги в Центральній та Південно-Східній Європі, а також європейський авторитет М. Драгоманова як знавця актуальних аспектів внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії — з другого, стали основними причинами наступного звернення авторитетної німецької газети до українського діяча.

Сам М. Драгоманов у листі Іванові Франку зауважив, що до участі в політичній дискусії на сторінках „Allgemeine Zeitung“ його спонукало обговорення теми панславізму на сторінках італійської газети „Rivista Minima“ та петербурзької газети „Дело“³³. В листі до „Старої Громади“ М. Драгоманов так описав обставини, що передували публікації його тексту у впливовій мюнхенській газеті в липні 1882 р.: „Про Галичину скоро почали писати і німці з поводу Наумовича і К“. Я знайшов перекладника своєї статті, приробив вступ про „два панславізми“ (Хом'якова і Шевченка). Тутешній кореспондент „Allgemeine Zeitung“ взяв манускрипт й як пробний балон пустив в цій газеті передову статтю про федерацію слов'ян „Bestrebungen der Ukrainer“, дуже прихильну до нас“³⁴.

У березні 1879 р. газета присвячує темі панславізму наступну редакційну статтю, в якій характеризує й український національний рух, зокрема, його бачення своєї ролі в політичному та культурному розвитку всього слов'янства³⁵. Вже тут можна побачити деякі тези, що через три роки будуть викладені в ініційованій М. Драгомановим статті про український панславізм. Зокрема, там характеризується „симпатична“ українська форма панславізму, розкриваються його джерела, а також описуються репресії з боку царської влади: „У році 1846 декілька видатних малоруських патріотів заснували Кирило-Мефодіївське товариство. Його члени були найвищою мірою гуманними та освіченими людьми. Вони прагнули впливати на суспільство силою думки та переконань, а у справі релігії мала панувати повна свобода. Передусім вони прагнули підняти народну освіту на своїй безпосередній Батьківщині, Україні, шляхом видання корисних книжок, заснування громадських шкіл і сподівалися в цьому на підтримку освічених землевласників. Обов'язковою умовою вони вважали скасування кріпацтва, станових привілеїв, тілесних покарань тощо. Загалом вони прагнули розповсюдження культури. Бажаного ними об'єднання слов'янських племен, яке вони бачили у вигляді федерації під проводом Росії, вони очікували не від дипломатії, а від старанної просвіти духу та душі. Хоч вони й уважали доцільною загальнослов'янську мову, але не прийняли щодо цього жодного рішення. Однак для цього слов'яни-католики повинні були прийняти народну мову як мову церкви.“

³³ Лист М. Драгоманова до І. Франка від 25 квітня 1884 р. Цит. за: Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886.— Львів, 1906.— С. 42.

³⁴ Драгоманов М. П. Лист до „Старої Громади“ від 8 лютого 1886 р. Цит. за: Там само.— С. 163.

³⁵ Der Panslawismus // Beilage zur Allgemeinen Zeitung.— 1879.— N 88.— 29 März.

І що ж сталося з усіма цими ідеалами, в яких було так багато життєздатного? Це товариство було ліквідоване як небезпечне для держави, а його головні діячі були заарештовані та відправлені в заслання.

Природно нам нагадують, що ця симпатична форма панславізму жодним чином не є типовою. Щоб завершити картину, хочемо протиставити їй настійливий, бурхливий голос пристрасного Погодіна. Він і сьогодні є голосом агітаторів³⁶.

Першою ґрунтовною реакцією газети на події в Галичині стала велика редакційна стаття „Панславізм у Галичині“, в якій детально проаналізовано політичні симпатії галицьких русинів³⁷. Характеризуючи політичну орієнтацію „русинської інтелігенції“, редакція виділяє три її групи: „младоруська, або українська, галицько-русинська та великоруська, або російська“³⁸.

Даючи розгорнуту характеристику „младорусам“, газета приписує їм „етнографічну самоідентифікацію як росіян“ та вказує на їх прагнення до „федералістських стосунків із реформованою Росією“³⁹. У прихованій прихильності до „панславізму аксаковської школи“ „Allgemeine Zeitung“ звинувачує й „галицько-русинську“ партію старорусів. Відкрито „московською партією“, що вважає русинів „органічною частиною могутньої російської нації“, „Allgemeine Zeitung“ називає прихильників газети „Слово“.

Слід звернути особливу увагу на те, що в цьому матеріалі впливова німецька газета зображає русинську громаду Східної Галичини як налаштовану винятково проросійськи. Відповідно, тон усїєї численної русинської преси вона називає „неприховано-російським“.

Продовжуючи тему небезпечного для інтересів союзної Австрійської монархії поширення проросійських настроїв у Галичині, „Allgemeine Zeitung“ висловлює особливу стурбованість перспективою їх подальшого посилення внаслідок агітації серед широких верств населення: „Особливо останнім часом названі групи розпочали надзвичайну агітацію, якою вони прагнуть вплинути на великі селянські маси. Для цього застосовуються всі засоби (народні збори, шкільні, читацькі, допоміжні спілки), які їм щедро вкладає до рук австрійська конституція“⁴⁰.

І лише наступний пасаж статті дає змогу остаточно зрозуміти, що джерела інформації та оцінок щодо подій у Східній Галичині належали до кіл місцевої австрійсько-польської адміністрації, оскільки там повторюються основні тези польської офіційної публіцистики другої половини XIX ст.: „Русинська мова користується в Галичині повною свободою — у школі, органах влади, суді та ландтазі; русини мають свої народні школи, свої гімназії та кафедри в університеті; церковний обряд також поважається й перебуває під захистом закону, як і в інших народів імперії. Отже, немає розумної причини говорити про національні утиски“⁴¹.

Продовжуючи відображення цієї концепції, у статті закликають русинів цінувати надані їм Австрією національно-культурні права, яких

³⁶ Der Panslawismus.

³⁷ Rußland und der Panslawismus // Allgemeine Zeitung.— 1882.— N 55.— 24 Februar.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

Росія позбавила власне „русинське“ населення, та виступати не проти австрійської політики в Галичині, а проти національного гноблення в імперії Романових: „Як відмінно все в Росії, де в південно-західних губерніях компактно проживає 10 мільйонів русинів! Там нема й мови про офіційне визнання русинської мови, навіть друк книжок та інших видань (включно з нотами з русинськими текстами) на території царської Росії суворо заборонено. Здавалося б, цілком природно, якби галицькі русини, користуючись свободою слова, висловили б гнів і протест проти такого ставлення до їхніх братів по інший бік кордону“⁴².

Втім, як впливає не тільки зі свідчення самого М. Драгоманова, але й з виходу низки матеріалів про український рух протягом попередніх десятиліть, редакція газети „Allgemeine Zeitung“ не сприймала „русинів“ чи „малорусів“ як наперед небезпечний фактор і визнала доцільним звернутися до М. Драгоманова як до авторитетного експерта, який раніше вже мав стосунок до появи матеріалів українофільського характеру на сторінках цієї газети. В даному разі причиною звернення редакції за коментарями до відомого українського вченого і громадського діяча став великий розголос, якого набули галицькі арешти в німецькій пресі.

Отже, велика за обсягом (2,5 газетні аркуші) стаття „Панславистські прагнення українців“ побачила світ 3 липня 1882 р., через два тижні після початку у Львові судового процесу за обвинуваченням у державній зраді галицьких русинів русофільської орієнтації, найвідомішими з яких уважали Адольфа Добрянського, о. Івана Наумовича та Ольгу Грабар⁴³.

Стаття авторитетного українського автора ставила значно ширші завдання, ніж пом'якшення долі обвинувачених галицьких русофілів: його метою було зняти з усього свого народу обвинувачення в проросійській позиції. Власне, саме завдяки М. Драгоманову на сторінках німецької преси вперше заявляється національне визначення „українці“ як політичне, замість етнографічного „русини“ або „малоруси“, про яких ішлося в усіх попередніх матеріалах „Allgemeine Zeitung“, починаючи принаймні з 1840-х років. Варто також зауважити, що імени автора цього матеріалу не вказано, що було звичною практикою для німецької преси XIX ст. у випадку, якщо автор не бажав бути ідентифікований. Втім, як ми вже зазначали, про авторство М. Драгоманова достовірно відомо передусім з його листування. Те, що в заключній частині газетного матеріалу згадується ім'я та дається коротка характеристика заслуг українського мислителя й громадського діяча, варто розглядати як редакційне доповнення, що мало посилити переконливість авторської аргументації: „Попри все, що досі було опубліковано про панславізм, щодо цього питання все ще панують неясні уявлення. Зазвичай під панславистським рухом розуміють той його напрям, що походить з Москви. Однак поряд із московським уже давно існує інший напрям панславізму, який не лише сильно від нього відрізняється, але й у багатьох аспектах до нього ворожий. Цей останній має свій центр в Україні“⁴⁴.

⁴² Rußland und der Panslawismus.

⁴³ Dragomanow M. Die panslawistischen Bestrebungen der Ukrainer // Allgemeine Zeitung.— 1882.— N 184.— 3 Juli.

⁴⁴ Там само.

Український автор також прагне спростувати широко розповсюджене в Європі уявлення про єдиний російський народ, наголошуючи на відмінності національних прагнень росіян та українців: „[...] відповідно обидва напрями панславізму відображають два головні слов'янські племені, з яких складається Російська імперія. Це, зокрема, московитське, або великоруське плем'я, що сьогодні налічує 40 мільйонів, та українське, або малоруське, яке, напевно, налічує 15 мільйонів у самій Росії та 3 мільйони душ в Австро-Угорщині (Галичина, Буковина, Угорщина)“⁴⁵.

М. Драгоманов також наголошує на тому, що саме через репресії царської влади український панславізм залишався маловідомим європейській громадськості: „Московитський панславізм своїми голосними, галасливими демонстраціями та властивим йому шовінізмом набагато сильніше притягує увагу Європи, ніж український, який через підозри в сепаратистських тенденціях підлягає в Росії найсуворішим цензурним законам, унаслідок яких його голос у пресі змушений зовсім притихнути“⁴⁶.

Називаючи причини, що дозволяють українцям претендувати на гідне місце в загальнослов'янській родині, автор наголошує на значно давнішій історії взаємодії українців зі слов'янськими народами Центральної та Південної Європи, ніж у росіян: „Ще багато століть тому, коли Москва ще жила в повній ізоляції від європейського Заходу, Україна за великих князів київських вже налагодила стосунки із західними та південними слов'янами“⁴⁷.

Продовжуючи порівняльний аналіз російського та українського панславізму, М. Драгоманов також підкреслює ідейно-політичну зумовленість їх принципової відмінності: „Панславізм України природно та відповідно до історичної пам'яті мусив розвинутися в систему демократично-федералістичних ідей і стати опорою їх національних прагнень“⁴⁸.

Особливий характер українського панславізму розкривається на прикладі історії Кирило-Мефодіївського братства (про яке газета „Allgemeine Zeitung“ коротко повідомляла ще 1879 р.): „Панславістські прагнення київського гуртка повністю відрізнялися від московського. В Костомарова й Шевченка немає мови про візантійську нетерпимість у справах релігії, немає мови про провідне прагнення гегемонії, властиве московському панславізмові. Панславізм малорусів знайшов своє яскраве відображення у вірші під назвою „Ян Гус, або еретик“, якого 1845 р. вже неодноразово згаданий селянський поет України з поетичним посланням переслав знаменитому чеському вченому Шафарикові“⁴⁹.

Наприкінці статті дається характеристика поточної суспільно-політичної ситуації та аргументується головний висновок про те, що саме діяльність українських демократів-панславістів дасть змогу послабити вплив Петербурга в Центральній Європі та протидіяти тиранії всередині імперії Романових.

⁴⁵ Dragomanow M. Die panslawistischen Bestrebungen der Ukrainer.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

Заключний фрагмент статті свідчить про те, якої ваги в цьому питанні надавали особі М. Драгоманова: „Після всього, що можна усвідомити зі статей редактованої Драгомановим „Громади“, яка виходить у Женеві, та з багатьох інших публікацій колишнього київського професора, а сьогодні, певно, найзначнішого та найактивнішого з українських демократів, пропаганда малорусів спрямована передусім на здобуття в Російській імперії політичної свободи, на основі якої можна буде здійснити перетворення Росії у федерацію народів; у соціальному та економічному плані їх агітаційна діяльність спрямована передусім на Австрію, а саме на Галичину, і саме в той спосіб, що серед міських робітників та селян виховуються соціалістично організовані кадри, які вони почнуть виховувати й у Росії — з Кракова до Варшави, зі Львова на Київ і Одесу — після досягнення там мінімального рівня політичної свободи“⁵⁰.

Не проводячи прямих паралелей та не згадуючи львівський процес проти русофілів, у фінальному резюме статті наголошено, що питання політичної спроможності українського панславізму має вирішитися саме в Галичині: „Однак Галичина набуває не варто неодоцінки значення як поле до практичних випробувань панславістських прагнень українців, тому більш ніж зрозумілий високий інтерес, який викликає в Європі ситуація в Галичині, незважаючи на події в Німеччині та Єгипті“⁵¹.

Варто також розглянути й низку історичних свідчень та матеріалів, які змушують дослідити питання про причетність М. Драгоманова до появи ще одної публікації „Allgemeine Zeitung“, а саме спрямованої проти галицької русофільії великої за обсягом редакційної статті „Австрія та галицькі русини“⁵². Цей матеріал був надрукований 18 липня 1887 р., в період критичного загострення стосунків між Віднем і Санкт-Петербургом унаслідок боротьби за контроль над Королівством Болгарії, коли питання війни між обома монархіями стало предметом обговорення в усій Європі.

Зокрема, 8 лютого 1886 р. в листі до „Старої Громади“ М. Драгоманов пише, що чекає лише звістки про програму нової „галицької газети“, щоб написати „фінал до німецької статті“⁵³. Так український історик називає статтю, яку він запропонував не названому їм „розумному і доволі впливовому Німцю, котрий зацікавився українським рухом“, коли той запропонував М. Драгоманову опублікувати в Німеччині його брошуру „Українська література, заборонена російським урядом“, що побачила світ французькою мовою ще 1878 р.⁵⁴ На М. Драгоманова справило враження те, що цей німець зацікавився українським рухом саме як „одним із елементів реформи в Росії“, і тому він запропонував співрозмовнику статтю про „більш свіжу проблему“, ніж Емський указ 1876 р. На той момент його затримувало лише очікування програми галицької газети, „щоб фінал до німецької статті написати на тему: ось зерно нової партії слов'янсько-європейської“⁵⁵.

⁵⁰ Dragomanow M. Die panslawistischen Bestrebungen der Ukrainer.

⁵¹ Там само.

⁵² Österreich und die Ruthenen Galiziens // Allgemeine Zeitung (München).— 1887.— N 197.— 18 Juli.

⁵³ Драгоманов М. П. Лист до „Старої Громади“ від 8 лютого 1886 р.— С. 153—175.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

Отже, незважаючи на висловлену ще на початку лютого 1886 р. готовність закінчити написання „німецької“ статті, через пів року М. Драгоманов висловлює намір тільки розпочати німецькомовну статтю, також присвячену галицькій проблематиці. Буде логічно припустити, що невідхід першого матеріалу в пресі Німеччини не зупинив українського публіциста, і він спробував підготувати тематично близький матеріал для австрійської преси. Якщо детальніше розглянути проблематику цих статей, то йдеться, вочевидь, про розвиток згаданого М. Драгомановим ще в липні 1885 р. плану „заснування в Львові журналу всеукраїнського й прогресивного, під редакцією Франка“⁵⁶. Умовою створення цього органу мала бути „одверто радикальна програма, в дусі київської громадської декларації 1873 р. (федералізм, демократизм, раціоналізм)“, а сам журнал, вочевидь, розглядався як важлива передумова для створення протягом найближчих років „міцної демократично-прогресивної партії“, що мала б вплив не лише в Галичині, але й на Наддніпрянщині⁵⁷.

Втім стаття, що загалом відповідає заявленій тематиці й містить настільки ж детальний аналіз настроїв галицького русинства, як і редакційна стаття „Панславизм в Галичині“ (що передувала статті М. Драгоманова про український панславизм в „Allgemeine Zeitung“ 1882 р.), побачила світ не в австрійській пресі, а у відомій німецькій „Allgemeine Zeitung“ 1887 р.

Така зміна місця видання може мати аргументоване пояснення, якщо зважити на те, що згаданим „впливовим німцем“, вочевидь, був Теодор Шіманн (1847—1921), який згодом ініціював видання німецького перекладу двох підготовлених М. Драгомановим документальних збірників (листування Олександра Герцена з Іваном Тургенєвим, Костянтином Кавеліним та Михайлом Бакуніним), що побачили світ у 1894 та 1895 роках завдяки підтримці видавництва І. Г. Котти, в якому виходила й газета „Allgemeine Zeitung“⁵⁸. Варто відзначити, що саме 1887 р. Т. Шіманн на короткий час став берлінським кореспондентом цієї газети, а до 1892 р. він був ще й довіреною особою видавництва І. Г. Котти та мав повноваження відшукувати та рекомендувати йому рукописні матеріали до видання⁵⁹. Зокрема, це стосується „Бібліотеки пам'яток російської думки“, в якій 1894 р. за сприяння Т. Шіманна вийшов німецький переклад листування Дмитра Кавеліна та Івана Тургенєва з Олександром Герценом, виданого М. Драгомановим російською мовою 1892 р., а 1895 р.— листу-

⁵⁶ Драгоманов М. П. Лист до одного російського українця. Женева, 8 липня 1885 р., 8 лютого 1886 р. Цит. за: Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших...— С. 85—89.

⁵⁷ „[...] я думаю, що в самій Галичині тепер момент рішучий, коли може скластися років за 2—3 міцна демократично-прогресивна партія і з інтелігенції, і з народу...“ Цит. за: Там само.

⁵⁸ Konstantin Kawelins und Iwan Turgenjews sozial-politischer Briefwechsel mit Alexander Iw. Herzen / Herausgegeben von Prof. Michail Dragomanow. Autorisierte Übersetzung aus dem Russischen von Dr. B. Minzes.— Stuttgart, 1894; Michail Bakunins Sozial-politischer Briefwechsel mit Alexander Iw. Herzen und Ogariow. Mit einer Einleitung, Beilagen und Erläuterungen von Prof. Michail Dragomanow / Herausgegeben von Theodor Schiemann. Autorisierte Übersetzung aus dem Russischen von Dr. B. Minzes.— Stuttgart, 1895.

⁵⁹ Meyer K. Theodor Schiemann als politischer Publizist.— Frankfurt am Main; Hamburg, 1956.— S. 34.

вання О. Герцена з М. Бакуніним зі вступною статтею, коментарями та додатками авторства М. Драгоманова⁶⁰.

Слід також зауважити що саме 1886 р. в Берліні вийшов перший том двотомної праці Т. Шіманна „Росія, Польща та Ливонія до XVII століття“, в якій автор дає високу оцінку представникам київської історіографічної школи М. Костомарову, В. Антоновичу та М. Дашкевичу⁶¹. Сам Т. Шіманн невдовзі після переїзду до Німеччини 1887 р. увійшов до тих кіл берлінської інтелектуальної еліти, що підтримували близькі стосунки з високопоставленими урядовцями та військовими⁶². Так, вже на початку 1888 р. до кола його довірених ділових партнерів належали заступник державного секретаря Зовнішнього відомства Німеччини граф фон Бергем та міністр у справах релігії, медицини та освіти Пруссії фон Гослер, а навесні 1891 р. він отримав свою першу аудієнцію в рейхсканцлера Капріві⁶³. Втім вже з дитинства серед близьких знайомих Т. Шіманна були люди з високими зв'язками в Берліні, зокрема, давній друг рейхсканцлера Отто фон Бісмарка граф Олександр фон Кайзерлінг⁶⁴. Тому слова М. Драгоманова про те, що 1886 р. він познайомився з „впливовим німцем“ цілком кореспондуються з особою Т. Шіманна, який на той час, імовірно, мав стосунки не лише в наукових колах Берліна⁶⁵.

Що стосується уваги німецької та австрійської преси до Східної Галичини, то її варто пов'язати з тим, що цей прикордонний регіон міг відіграти важливу роль у разі війни між Австро-Угорщиною та Росією, а настрій українського та польського населення по обидва боки кордону могли стати одним із визначальних чинників перебігу війни. Вочевидь, саме такими міркуваннями керувався імператор Франц-Йосиф, доручивши кронпринцеві Рудольфу на початку липня 1887 р. відвідати Галичину та Буковину з метою пом'якшення суперечностей між місцевими поляками та русинами. У випусках за 8 та 9 липня „Allgemeine Zeitung“ докладно висвітлила подорож спадкоємця габсбурзького престолу, який відвідав Краків, Львів та Чернівці та став об'єктом суперництва між польською та русинською громадами краю, прагнучи перекопати обидва народи в позові до їхніх національних прав⁶⁶. Характерно, що ліберальна німецька газета зобразила польських та русинських селян опорою австрійського трону, натомість зробила об'єктом своєї критики польських магнатів⁶⁷.

⁶⁰ Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева к Ал. Ив. Герцену с объяснительными примечаниями М. Драгоманова.— Женева, 1892.— 223 с.; Michail Bakunins Sozial-politischer Briefwechsel mit Alexander Iw. Herzen und Ogariow...

⁶¹ Schiemann Th. Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert.— Berlin, 1886.— Bd. I.— 653 S.

⁶² Meyer K. Theodor Schiemann...— S. 29—31.

⁶³ Там само.— S. 41.

⁶⁴ Там само.— S. 17.

⁶⁵ Варто зазначити, що період до 1887 р. у біографії відомого німецького історика, засновника першого в Німеччині семінару з історії Східної Європи, на початку 1900-х рр. радника кайзера Вільгельма II в питаннях „російської політики“ Т. Шіманна залишається недостатньо дослідженим; зокрема, досі немає пояснень того, чому вже 1886 р. на обкладинці вказаної монографії він зазначений як приват-доцент Берлінського університету, хоча, за офіційною біографією, мав би переїхати до Німеччини лише наступного року.

⁶⁶ Thronfolger und Ruthenen in Galizien // Allgemeine Zeitung (München).— 1887.— N 185.— 6 Juli; Kronprinz in Galizien — Ruthenen // Там само.— N 186.— 7 Juli.

⁶⁷ Thronfolger und Ruthenen in Galizien // Там само.— N 185.— 6 Juli.

Велика за обсягом редакційна стаття „Австрія та галицькі русини“ побачила світ у мюнхенській „Allgemeine Zeitung“ 18 липня 1887 р. і мала характер підсумкової оцінки суспільно-політичної ситуації у провінції напередодні ймовірної війни⁶⁸. Аналіз її змісту дає змогу виявити причини, за якими М. Драгоманова слід виключити з числа осіб, що могли мати стосунок до формулювання її основного політичного висновку, однак використані фактологічні дані, ймовірно, могли бути запозичені саме з матеріалів українського публіциста. Власне, не можна виключати й використання матеріалів М. Драгоманова у вже згаданій статті віденської „Neue freie Presse“, на яку посилалася „Allgemeine Zeitung“ 9 липня 1887 р. Не можна також виключати, що ініційований Т. Шіманном та М. Драгомановим 1886 р. публіцистичний матеріал був підготовлений спершу для мюнхенської газети, з якою співпрацював т. Шіманн, згодом був переорієнтований М. Драгомановим на віденську, однак відхилений обома через зміну політичної позиції Відня, який віддав перевагу підтримці саме поляків напередодні очікуваної війни.

Оцінка змісту цієї статті засвідчує, що співробітництво М. Драгоманова як з австрійською, так і з німецькою ліберальною пресою закінчилося задовго до її публікації. Надалі український вчений обмежується суто науковими контактами з німецьким колегою, які втім мали певний політичний вимір, оскільки стосувалися поширення в Німеччині ідейного спадку тих видатних російських демократів, чиї погляди були співзвучні переконанням самого М. Драгоманова — О. Герцена, І. Тургенева. Його впливового берлінського партнера й видавця періоду 1892—1895 років Т. Шіманна також цікавила насамперед російська проблематика; близькість до вищого керівництва Німеччини, вочевидь, змушувала Т. Шіманна зважати на офіційну політику, яка до 1901 р. чітко дистанціювалася від втручання в міжнародні відносини австрійської Галичини, а щодо українського руху Наддніпрянщини залишалась як спостерігач до початку Першої світової війни. Зрештою, з другої половини 1888 р. український учений та публіцист дистанціювався від німецького світу й географічно, переїхавши до Болгарії, де йому запропонували професорство в Софійському університеті.

Втім йому вдалося залишити помітний слід у німецькій громадській думці, про що, зокрема, свідчить і некролог у берлінській газеті „Vorwärts“, центральному органі соціал-демократичної партії Німеччини: „Драгоманов, вождь малоруського революційного руху, 20 числа цього місяця помер у Софії у віці 54 років. У 1876 році, коли в Росії взагалі були заборонені русинські книжки, Драгоманов, тоді професор Київського університету, був позбавлений посади, покинув Росію та певний час перебував у Галичині. Завдяки своєму талантові та енергії йому вдалось організувати радикальні елементи, а своїй партії він надав того національного аграрно-комуністичного характеру, що й досі відзначає радикальну русинську партію в Галичині“⁶⁹.

Разом із тим не можна не відзначити, що розвиток історичного процесу зумовив трансформацію ставлення М. Драгоманова до німецького

⁶⁸ Österreich und die Ruthenen Galiziens // Allgemeine Zeitung (München).— N 197.— 18 Juli.

⁶⁹ Vorwärts.— 1895.— N 145.— 25 Juni.

світу. Так, виразні антинімецькі настрої київського стипендіата-історика початку 1870-х років вже у другій половині того ж десятиліття внаслідок репресивної політики царської Росії поступилися місцем прагненню до пошуку союзників серед інтелектуальних та політичних еліт Австрії, Німеччини та Швейцарії. І якщо серед перших партнерів українського мислителя й політика були переважно представники ліберального (К.-Е. Француз) та соціал-демократичного (Г. Вайс, Л. Ріхтер) таборів, то у другій половині 1880-х — на початку 1890-х років М. Драгоманов зближається з впливовими представниками німецьких консервативних еліт (Т. Шімани). Симптоматично, що посередником у такій переорієнтації став представник російських (балтійських) німців Е. Барк, в особі якого поєдналася соціальна та національна мотивація протесту проти політики царської Росії. Зрештою, варто відзначити найбільш символічний прояв цієї трансформації, а саме діаметральну зміну ставлення українця до знакових пресових органів німецького світу, баварської „Augsburger Allgemeine Zeitung“ та австрійської „Neue Freie Presse“: якщо 1871 р. він осуджував їх за необ’єктивне ставлення до прогресивної громадськості Російської імперії, до якої зараховував і себе, то вже через декілька років саме завдяки цим виданням отримав можливість донести свою позицію до громадськості німецького світу⁷⁰. Разом з тим не можна не відзначити, що політичні інтереси німецьких партнерів М. Драгоманова мали власну систему пріоритетів, і саме ці відмінності не дали змогу сформуувати позитивну програму довготривалої німецько-української співпраці.

ДОДАТОК

Михайло Драгоманов Панславистські прагнення українців

І. Попри все, що досі було опубліковано про панславізм, щодо цього питання все ще панують неясні уявлення. Зазвичай під панславистським рухом розуміють той його напрям, що походить з Москви. Однак поряд із московським уже давно існує інший напрям панславізму, який не лише сильно від нього відрізняється, але й у багатьох аспектах до нього ворожий. Цей останній має свій центр в Україні, відповідно обидва напрями панславізму відображають два головні слов’янські племена, з яких складається Російська імперія. Це, зокрема, московитське, або великоруське, плем’я, що сьогодні налічує 40 мільйонів, та українське, або малоруське, яке, напевно, налічує 15 мільйонів у самій Росії та 3 мільйони душ в Австро-Угорщині (Галичина, Буковина, Угорщина). Московитський панславізм своїми голосними, галасливими демонстраціями та властивим йому шовінізмом набагато сильніше притягує увагу Європи, ніж український, який через підозри в сепаратистських тенденціях підлягає в Росії найсуворішим цензурним законам, унаслідок яких їхній голос у пресі змушений зо-

⁷⁰ М. Т-ов [М. Драгоманов]. Восточная политика Германии и обрусение...— С. 642.

всім стихнути. Оскільки перший ще й панує в урядових колах Санкт-Петербурга, то він і став тим визначальним політичним фактором, якому сьогодні поступається український панславізм.

Проте наявність особливого панславистського напрямку в Малоросії є фактом, і цей напрям із кожним роком посилює свою силу та значення. Тож навряд чи слід сумніватися в тому, що у вирішальний момент він з'явиться на політичній арені й, напевне, з набагато більшою тривалістю утримуватиме її, ніж його московський брат. Це впливає з розгляду географічної та етнографічної ситуації в Україні, яка гарантує панславизмові природний та набагато сприятливіший ґрунт, ніж Великоросія. Україна, якщо охопити цією назвою всі землі малорусів і русинів, пролягає від Чорного моря та устя Дунаю; через Карпати вона межує із землею слов'яків; на лівому березі Сяну та Західного Бугу українці живуть у сусідстві з поляками: отже, Україна, власне, і є центром усіх слов'янських земель. Таке центральне становище вона займає серед них завдяки своєму клімату, який надзвичайно посприяв появі в Україні й сьогодні наявних польських, сербських, болгарських, богемських і навіть великоруських колоній, порівняно з яким природні умови Москви надто суворі навіть для західних слов'ян, а для південних слов'ян уже неприємні та майже нестерпні. Українська мова є, за Боденштедтом, ґрунтовним знавцем російської літератури та перекладачем Пушкіна, Лермонтова й українських народних пісень, „наймилозвучнішою серед усіх слов'янських мов“ — набагато більш спорідненою з мовами західних і південних слов'ян, ніж великоруська. В останньому російському поході проти турків прості солдати українського походження набагато легше та краще за своїх російських товаришів могли порозумітися із сербськими та болгарськими селянами.

Ще багато століть тому, коли Москва ще жила в повній ізоляції від європейського Заходу, Україна за великих князів київських вже налагодила стосунки із західними та південними слов'янами, на певний час перервані спустошливим нападом татар у тринадцятому столітті; однак за правління Гедиміновичів, з династії Гедиміна, непереможного великого герцога литовців, що проіснувала до другої половини 16 століття, Малоросія підтримувала зв'язки із цими слов'янськими народами. Українські добровольці під проводом власних князів на початку 15 століття вирушили на допомогу чеським гуситам; ватаги українських добровольців брали участь у поході короля Владислава III на Варну проти турків (1444), який можна вважати першим панславистським походом для визволення болгар від турецького ярма. Все 16 та 17 століття є низкою воєн українських козаків із турками, які перешкоджали Україні розвинутися в незалежну козацьку державу. Всі ці походи дали малорусам можливість вступити у зносини з болгарами та сербами; чимало сербів, але насамперед болгар, переселилися в Україну та стали козаками.

Пам'ять про ті часи, а саме про славетну героїчну боротьбу Києва проти татар, котра, власне, була всенародною боротьбою, збережено в численних поезіях, „псалмах“ та піснях малоруського народу. Багато з них і сьогодні співає народ, і під час останньої російсько-турецької війни вони передавалися в Україні з уст в уста. Заснована в 17 столітті й пов'язана з Богоявленським монастирем Київська духовна академія була тим осередком, де продовжували свою освіту священники та вчителі з

Балканського півострова; до початку 19 століття вона залишалася єдиним вищим навчальним закладом на всю Росію. Починаючи від союзу України з Москвою в середині 17 століття, й перед великоруським царем стало завдання взяти участь у боротьбі з турками, до якої його не змогли змусити всі антитурецькі коаліції Західної Європи. Християни придунайських країн та Константинополя вітали союз мало- й великорусів як „перший промінь“ близького звільнення слов'ян, що мало прийти з півночі; маленька Україна, з усіх боків оточена жадібними сусідами, була надто слабкою для успішної допомоги своїм слов'янським братам по іншій бік Дунаю. Могутніший союзник вже незабаром змусив українців відчутти свою перевагу; великоруські воєводи (губернатори) жорстоко гнобили малорусів і мало зважали на їхні права. Якщо московські царі хотіли успішно воювати з турками, вони мусили мати „міцну опору“ на півдні; але „міцна опора“ по-московськи означала гноблення народу-союзника, і тоді українці почали розуміти, що вони мало виграли від зміни турецького панування на московське.

Але настільки, наскільки малоруси як священники, вчителі, письменники та чиновники здобули вплив у московському суспільстві, розповсюдилося й загальне переконання, що серйозним обов'язком російської держави є звільнення своїх одновірців та одноплемінників від чужоземного ярма, і ще сьогодні українці є лідерами в царині науки, політики й релігії та дотримуються давніх слов'янських традицій та основоположних принципів „братерського об'єднання всіх слов'ян“ при збереженні національної особливості кожного краю. Завдяки українським ученим у Росії було засновано слов'янське мовознавство; з університетів Харкова й Києва вийшли перші російські славісти. Всі вони розпочали свою літературну діяльність вивченням українських народних пісень і дум, тоді як у московських учених колах на прямо протилежних позиціях виникла реакційна школа, главою якої вважають Шишкова. Якщо перша ґрунтується на живій народній мові, то московська школа дотримується „старого стилю“, тобто старої мертвої церковної мови, що збереглася у найдавніших перекладах Біблії та літургійних книгах; вона заперечує як усе народне, так і сучасні запозичення із західноєвропейських мов, у чому вони опонують і творцям нової російської (великоруської) літератури, зокрема Карамзіну та Пушкіну.

Те ж явище проявилось й у політичній та церковній царинах. Реакційні тенденції Шишкова, який на початку правління Миколи I був міністром народної освіти, проявилися у справжній інквізиторській цензурі щодо українських видань; адже засадничі принципи українського народу, який віддавна прагне автономії, мають набагато демократичнішу природу та значною мірою вороже протистоять російськомовній владі. Під усіма назвами, які давали українському національному та панславістському рухові з протилежного боку, їх найвлучніше характеризує та, якою їх у шістдесяті роки цього століття зневажливо назвали польські аристократи. Вони запровадили визначення „хлопоманія“, що походить від польського слова „хлоп“, тобто слуга, селянин. І насправді після тих багаторстраждальних часів, що закінчилися поділом України між росіянами, поляками й турками, її вищі класи за нечисленними винятками приєдналися до великоруської, польської, угорської або румунської націй. І тільки селяни та дрібні промисловці залишалися вірними малоруській націо-

нальності. Тому буде цілком справедливо вважати український народ хлопським або селянським народом, і стає зрозуміло, чому українські патріоти та письменники відрізняються сильними демократичними рисами, які виявляються в тому, що вони із задоволенням роблять „простий народ“ героєм своїх праць та зберігають „просту“ народну мову.

У двадцятих роках нашого століття серед українофілів прокинулася політична свідомість республікансько-демократичного напрямку, котра ясно й чітко була висловлена у праці невідомого автора „Історія Русів (з одною „с“) або Малоросії“, що потрапила в обіг у рукописному вигляді та набула великого розповсюдження. Та ж національна свідомість ще сильніше проявилася в сорокових роках у запальних віршах та піснях поета-селянина Тараса Шевченка, про якого ми ще поговоримо далі.

Тепер ми знаємо про той ґрунт, на який у Харкові та Києві впали ідеї панславівзму. Панславівзм України природно та відповідно до історичної пам'яті мусив розвинутися в систему демократично-федералістичних ідей і стати опорою їх національних прагнень. Такий характер був властивий, зокрема, київському гуртку, що утворився в середині сорокових років навколо знаменитого професора російської історії Миколи Костомарова, вже згаданого поета й патріота Шевченка та молодого етнографа Куліша. Метою цього об'єднання було: працювати на благо народної освіти, звільнення селян від кріпацтва, реставрація України в панславістському сенсі, об'єднання слов'ян в одну велику федерацію. Було цілком природним, що „слов'янські апостоли“, як себе називали молоді київські патріоти, вже невдовзі привернули до себе увагу поліцейських шпигунів Миколи І. В 1847 році вони були зражені студентом — сином працівника таємної поліції, їх плани та рукописи щодо федерації видані поліції. Костомаров і Шевченко були звинувачені в державній зраді; першого вислали до Саратова, а на останнього, чиї вірші були спрямовані не лише проти кріпацтва, але й у сатиричний спосіб — проти персони царя Миколи, було накладено суворіше покарання: він був змушений відбути дев'ять років солдатчини в батальйоні в степах біля Аральського моря і йому було суворо заборонено писати чи малювати; адже Шевченко був ще й талановитим художником і малювальником. Лише в 1857 році, тобто після початку правління Олександра II, обидва, історик і поет, були помилувані. Панславістські прагнення київського гуртка повністю відрізнялися від московського. В Костомарова й Шевченка немає мови про візантійську нетерпимість у справах релігії, немає мови про домінуюче прагнення гегемонії, властиве московському панславівству. Панславівзм малорусів знайшов своє яскраве відображення у вірші під назвою „Ян Гус, або еретик“, якого в 1845 році вже неодноразово згаданий селянський поет України з поетичним посланням переслав знаменитому чеському вченому Шафарикові. Український поет висловлює в ньому такі побажання: „Щоб усі слов'яни стали добрими братами, вільними синами правди, як великий апостол правди еретик Констанцький, і в любові й правді вічний мир мирові подарували“. Порівняйте це з хвалебною піснею, яку великоруський панславіст поет Хом'яков присвятив „московському орлові“. У фантазії московита слов'янські народи — це орли, що покликані заволодіти світом; однак, оскільки не всі вони мають рівну силу, то вони один за одним будуть підкорені найсильнішим із них, „що походить із півночі“; саме він диктуватиме світові свої закони під блискавку й грім! Ця вели-

коруська, точніше московська, месіанська зневага проникла й у соціалізм Герцена та Бакуніна, чиї ідеї після смерти цих двох найголовніших вождів розповсюдилися серед нігілістичного революційного руху.

Незважаючи на важкі удари долі, що один за іншим трапляли Україну або Малоросію та зробили майже неможливою енергійну реалізацію її національних прагнень; незважаючи на тривалі турботи й боротьбу за існування у країні, де навіть за правління „ліберального“ Олександра II всі малоруські книги двічі (1863 і 1876) були повністю заборонені, дієвість панславистських лідерів українського напрямку не слабшає. Вони в первісній силі зберегли ідеї федеративної слов'янської держави, в якій союзні народи зможуть безперешкодно зберегти свою національну своєрідність, і від уважного спостерігача за справами в Росії й Австрії навряд чи приховасться те, що саме тепер починає підніматися цей особливий вид панславізму.

Австрійська частина України, чиї зв'язки з російською з року в рік стають тіснішими й сильнішими, становить природну браму, через яку малоруський панславізм дієво виступив за інтереси своїх західних слов'янських братів. Уже з початку 1876 р. українські вожді розгорнули широку агітацію, метою якої було через прості та зрозумілі брошури малоруським наріччям завоювати прихильність селян до повсталих сербів.

Після всього, що можна усвідомити зі статей редакційної Драгомано-вим „Громади“, яка виходить у Женеві, та з багатьох інших публікацій колишнього київського професора, а сьогодні, певно, найзначнішого та найактивнішого з українських демократів, пропаганда малорусів спрямована передусім на здобуття в Російській імперії політичної свободи, на основі якої можна буде здійснити перетворення Росії у федерацію народів; у соціальному та економічному плані їх агітаційна діяльність спрямована передусім на Австрію, а саме на Галичину, і саме в той спосіб, що серед міських робітників та селян виховуються соціалістично організовані кадри, які вони думають поширити й у Росії — з Кракова до Варшави, зі Львова на Київ і Одесу — після досягнення там мінімального рівня політичної свободи. Перешкоди й труднощі, що трапляються в Галичині на шляху до здійснення цієї програми в повному обсязі, на думку цих панславистів, не є непереборними; вони ж з глибоким задоволенням констатують, що федералістичні та соціалістичні ідеї серед русинів (українців) уже досягли вартового уваги рівня. Вони навіть сподіваються, що невдовзі в Галичині можна буде побачити щось на кшталт англійської „Land and Labour League“, тобто союз, в якому братимуть участь як українські, так і польські селяни.

Однак Галичина набуває не вартового недооцінки значення як поле для практичних випробувань панславистських прагнень українців, тому більш ніж зрозумілий високий інтерес, який викликає в Європі ситуація в Галичині, незважаючи на події в Німеччині та Єгипті*.

Dragomanow M. Die panslawistischen Bestrebungen der Ukrainer // Allgemeine Zeitung (Augsburg).— 1882.— N 184.— 3 Juli / Пер. О. Кураєва.

* Два останні абзаци цього тексту, вочевидь, додані редакцією газети як редакційний коментар.

Oleksiy KURAYEV

**MYKHAILO DRAHOMANOV AND GERMAN PUBLIC OPINION
OF THE LAST THIRD OF THE 19TH CENTURY
(ACCORDING TO UNKNOWN AND LITTLE-KNOWN
GERMAN-LANGUAGE SOURCES FROM 1870—1895)**

The author reveals Mykhailo Drahomanov's efforts to establish personal contacts with influential figures of German and Austrian socio-political scene during 1870—1895. By these means he aspired to introduce the European public to the program of national democratic development in the Ukrainian communities of the Russian and Austro-Hungarian empires. For the first time, a number of German-language sources covering the Ukrainian issue are being introduced into academic circulation, predominantly the materials of the „Augsburger Allgemeine Zeitung“. Special attention is paid to the reproduction of the political context of the Ukrainian issue in the Austrian and German press and the Lviv trial of Halychyna's Ukrainians charged of high treason in 1882 as well as the appearance of a programmatic article by M. Drahomanov about the political aspirations of Ukrainophiles in the German press in the July of the same year.